

Artykuły, rozprawy

Статьи, публикации

Stanisław Jedynak

UMCS Lublin

Myśl społeczna Mykyty Szapowała (od krytyki totalitaryzmu do pochwały wspólnot międzynarodowych)

Общественная мысль Микиты Шаповала

(от критики тоталитаризма до одобрения международных сообществ)

Mykyta Szapował to postać nieznaną w Polsce, do niedawna także na Ukrainie. A przecież ten socjolog, działacz polityczny i politolog zapisał się w swoim czasie także w historii socjologii. On właśnie korespondował z młodym Sorokinem i dostarczał mu do Piotrogradu zachodnie książki z dziedziny socjologii (w tym także wydania prac z nauk społecznych, czeskie i ukraińskie). Po wyjeździe Sorokina z Rosji sowieckiej doszło do nawiązania bliższych kontaktów między oboma socjologami. Sorokin zresztą przyjechał z Berlina do Pragi i tu był przyjęty z dużym zainteresowaniem przez Masaryka i jego otoczenie. Zaprzyjaźnił się wreszcie z Szapowałem, którego też później zaprosił do Stanów Zjednoczonych.

Jednakże drogi Sorokina i Szapowała rozeszły się. Szapował w czasie drugiego swego pobytu w Ameryce (aż siedmiomiesięcznego) nie odwiedził Sorokina mimo wyraźnego zaproszenia. Sorokin był przeciwnikiem walki o suwerenną Ukrainę, uważał, że walka ta jest szkodliwa zarówno dla Ukrainy, jak i dla Rosji. Zamiast niepodległości Ukrainy postulował szeroką polityczną i kulturalną autonomię poszczególnych prowincji czy krain Wielkiej Rosji. Szapował oceniał taki pogląd jako opowiedzenie się za imperialną Rosją. Sorokin nastawał w swej korespondencji, aby Szapował poświęcił swe siły i zdolności czystej nauce i aby porzucił politykę i ciągoty nacjonalistyczne. Szapował bezpośrednio nie odpowiedział na te słowa, ale wcześniej jeszcze mawiał, że jeżeli szowinizm

wiąże się z walką o wolność, o wyzwolenie narodowe, to niech będzie błogosławiony szowinizm¹.

Droga życiowa

Mykyta Szapował urodził się 7 czerwca 1882 r. w swobodzie Sriblanka guberni jekaterynosławskiej. W 1900 r. Szapował ukończył nowogłuchowską szkołę leśną i podjął pracę w leśnictwie ziemi połtawskiej oraz charkowskiej. Wiele czasu poświęcał samokształceniu, zwłaszcza studiowaniu nauk społecznych. Zajął się też działalnością polityczną, stworzył lokalną tajną organizację socjalistów – rewolucjonistów (eserów). W 1906 r. został aresztowany i osadzony w Cytadeli Warszawskiej (na osiem miesięcy). Po zwolnieniu z więzienia w 1907 r. Szapował wstąpił na wydział historyczno-filozoficzny Uniwersytetu charkowskiego, ale po niedługim czasie porzucił studia, osiadł w Kijowie i tu zajął się publicystyką, zwłaszcza na łamach radykalnej „Ukraińskiej Chaty”, której był współredaktorem przez cały czas jej istnienia, tzn. od 1909 do 1914 roku. Szapował był rzecznikiem modernizacji Ukrainy, jak się dziś mówi włączenia jej do Europy. Był zaś przeciwnikiem łzawego sentymentalizmu ukraińskiego.

W 1917 r. Szapował znalazł się w centrum życia politycznego Kijowa. Wśród różnych jego funkcji i stanowisk trzeba zauważyć, że był jednym z organizatorów Ukraińskiej Partii Socjalistów-Rewolucjonistów czyli eserowców. W 1918 r. razem z W. Wynnyczenką przewodził Ukraińskiemu Narodowemu Związkowi, był też jednym z organizatorów powstania przeciwko hetmanowi P. Skoropadskiemu. W Dyrektoriacie Ukraińskiej Republiki był na usilną prośbę eserowców ministrem rolnictwa. Wkrótce jednak przechodzi do opozycji wobec władz, a niebawem ewakuuje się do Galicji. W swoim dzienniku pisze wiele gorzkich słów o potencjale władzy ukraińskiej, np. 8 kwietnia 1919 r. pisze: „Myślę, że Ukraina nie powstanie. Nie ma ludzi”. Te gorzkie tezy Szapował rozwinął później w pracy *Socjologia ukraińskiego odrodzenia* z 1922 r. Jak tam pisze, historia zemściła się na ukraińskim narodzie. Chciał on stworzyć swoje państwo, swoją odrębność, ale nie znalazł sił dla stworzenia i utrzymania głównych społecznych funkcji państwa. Na ziemiach ukraińskich panują faktyczne mniejszości: Polacy w Galicji, Moskale i Żydzi na wielkiej Ukrainie. W 1919 r. Szapował został aresztowany w Stanisławowie i deportowany na Węgry – później znalazł się w Czechosłowacji, gdzie spędził pozostałe lata życia.

¹ Informacje powyższe zaczerpnąłem z postłowia. Zob. O.P. Jurenko, *Mykyta Szapował i Pytryrzm Sorokin: wzajemorozuminnia, spiwpraca, protystojannia*, [w:] M. Szapował, *Zahalna sociołohija*, Kijów 1996, s. 356–365.

Jak pisał w innej pracy z 1922 r. *Walka o naród*: „Dopóki lud jest w niewoli, dopóki Ukraina jest rozdeptana, obrażona, zniszczona, dopóty uczciwy i przeniknięty poczuciem obywatelstwa Ukraińiec nie może mieć innego celu czy ideału jak walkę o wyzwolenie ojczyzny. Wszystkie siły, odczucia, myśli i uczynki powinny być poświęcone walce wyzwolenczej”². Szapował poświęca się niejako pracy u podstaw. Jest współorganizatorem Ukraińskiego Obywatelskiego Komitetu, a dzięki staraniom tego komitetu powstała w 1922 Ukraińska Akademia Gospodarcza w Podiebradach, a w roku następnym Instytut Pedagogiczny, gimnazjum, szkoła sztuki, Ukraiński Fundusz Wydawniczy itd. W 1922 roku Szapował założył i redagował do 1928 r. czasopismo „Nowa Ukraina”. Nie zaprzestał też działalności politycznej, bo przez szereg lat stał na czele komitetu politycznego eserowców ukraińskich. Nawiązywał przy tym współpracę z różnymi organizacjami politycznymi Czechosłowacji, Ameryki, a także z pewnymi grupami rosyjskiej emigracyjnej demokracji. Za główne jednak swoje zadanie Szapował uważał przygotowanie dla Ukraińców naukowo opracowanego programu narodowego i społecznego wyzwolenia. Dużo miejsca poświęcił przy tym propagowaniu badań socjologicznych. Już w 1924 r. założył w Pradze Ukraiński Instytut Socjologiczny. Był to pierwszy z prawdziwego zdarzenia ukraiński Instytut Socjologii. Instytut ten składał się z trzech wydziałów: ludoznawstwa, gospodarki i techniki oraz właściwej socjologii i polityki. Tym ostatnim wydziałem kierował bezpośrednio sam Szapował. Instytut wydał wiele książek a także kilka tomów prac zbiorowych, rocznika „Suspilstwo”.

W 1929 r. Szapował, jako pierwszy z Ukraińców, uzyskuje stopień doktora socjologii a wkrótce także stanowisko profesora. W lutym 1932 r. Szapował nadmiernie przeciążony obowiązkami organizacyjnymi i naukowymi umiera w wieku 50 lat. Wraz z nim upada też Ukraiński Instytut Socjologii w Czechosłowacji.

Szapował opublikował kilkanaście książek i broszur oraz ponad 340 innych prac. Wśród tych prac na uwagę zasługuje między innymi pierwszy podręcznik socjologii w języku ukraińskim *Zahalna sociotohija*, wydany w Pradze w 1929 r. oraz w 1934 r. i w Kijowie w 1996 r., a także szereg prac oceniających rewolucję rosyjską oczami Ukraińca.

Nędza teoretyczna bolszewizmu

Bolszewicy według Szapowała podejmowali się wyjaśnienia problemów społecznych, w szczególności problemów społecznych kapitalizmu. Jednakże nie dostarczyli oni nowych teoretycznych uogólnień, lecz tylko w stare schematy

² Cyt. za wstępem do M. Szapował, *Zahalna sociotohija...*, s. 10.

zgrupowali dużo opisowego i eksperymentalnego materiału. Odnosi się to także do problemów imperializmu. Lenin w tej kwestii nie powiedział nic nowego, bo już przed nim imperializm był przebadany przez wielu, choćby przez Hilferdinga. To samo odnosi się do problemu dyktatury proletariatu. Marksieści przyjmowali, że dyktatura proletariatu może tylko mieć miejsce w najbardziej rozwiniętych kapitalistycznych krajach. Lenin zaś niby ustanowił nowe prawo o możliwości stworzenia dyktatury proletariatu w najbardziej zacofanym pod względem ekonomicznym kraju Europy.

Lenin, jak pisze Szapował, nie tyle uzupełnił teorię marksistowską, co po prostu ją odrzucił. Zresztą co do mechanizmu dyktatury proletariatu, stwierdzał Szapował, leninizm nie dostarczył żadnej nowej teorii, dlatego choćby, że bolszewicy wprowadzili wojenną dyktaturę, a nie dyktaturę proletariatu. Proletariat od początku znalazł się w systemie bolszewickim w roli najmity i pod względem społecznym stał się klasą zniewoloną³.

Zasługą Lenina, stwierdzał Szapował, było wykorzystanie przede wszystkim chłopów (oni stanowili przygniatającą większość w oddziałach rewolucji) do celów bolszewickich. Bolszewicy odeszli faktycznie od swego dawnego stanowiska w sprawie chłopów (jako drobnej burżuazji) i przyjęli na pewien czas program eserowski socjalizacji ziemi, aby później zastąpić go programem faktycznego upaństwowienia ziemi.

Trudno też mówić – stwierdzał Szapował o jakimś wkładzie Lenina do problematyki narodowej. Marks, jak wiadomo, odnosił się negatywnie do odrodzenia narodowego małych narodów, uważając to odrodzenie za reakcyjne burżuazyjne itd. Marks był także negatywnie nastawiony do Słowian, z wyjątkiem Rosjan i Polaków. W marksizmie utarła się zresztą tradycja, aby traktować narodowo-wyzwoleńcze ruchy jako burżuazyjne. Dopiero w XX wieku zaszły pewne zmiany: wielu marksistów poszło inną drogą i przejęli oni (czasami nieszczerze) zasady narodnickie w kwestii narodowej⁴.

Narodnicy rosyjscy i ukraińscy – stwierdza Szapował – byli rzecznikami prawa do samookreślenia się narodów. Bolszewicy werbalnie przejęli te hasła, lecz nieszczerze, o czym przekonali się Ukraińcy.

Bolszewicy niby to popierali samoistną Ukrainę, lecz faktycznie zamienili ją w kolonię.

Także w sprawach organizacji partii, stwierdza Szapował, trudno mówić o jakichś zasadach merytorycznych. Bolszewicy zrealizowali w swej praktyce zasady zmilitaryzowanej dyktatury typu oligarchicznego, całkowicie zarzucili demokrację partyjną i wszystkie ważne funkcje obsadzone są z góry. Sekretarze są faktycznie – stwierdza Szapował – komandirami oddziałów partyjnych. Także

³ M. Szapował, *Wetyka rewolucija i ukraińska wyzwolna prohrama*, [w:] *Politotohija, Kineć XIX – persza połowyna XX st.*, Chrestomatija, Lwów 1996, s. 705.

⁴ *Ibidem*, s. 706.

różne organizacje państwowe i społeczne są bez reszty podporządkowane partii. W zasadzie elita partii może powiedzieć: państwo to my. Występuje tu taka kumulacja władzy, jaka występowała w przeszłości w najgorszych ustrojach despotycznych⁵.

Leninizm i bolszewizm stara się przy tym nadać swojej działalności charakter mesjanistyczno-historyczny. Uważał – stwierdza Szapował – że za nim stoi proletariát świata, że Moskwa jest centrum światowej rewolucji. Ten swoisty iluzoryzm bolszewików jest objawem tego, że są oni psychicznie chorzy. Większość przywódców bolszewickich, jak stwierdzał Szapował, to swoiści paranoicy, niezwykle wyczuleni w jednej kwestii, kwestii mesjanistyczno-historycznej roli, jaką niby spełniają⁶. Moskalocentryzm traktują jako mundialocentryzm. Rewolucja miała miejsce w Rosji, a oni są przekonani, że proces rewolucyjny trwa na całym świecie i że oni nim sterują.

Bolszewicy mówili też o sowieckim ustroju jako o konkretnym proletariackim ustroju. Jednakże nie ma takiego ustroju proletariackiego nigdzie na świecie – zauważa Szapował.

Dyktatura nad proletariatem to nie państwo proletariatu. Proletariat jest podporządkowany zarówno kapitalistom prywatnym, jak i kapitalistom zorganizowanym państwowo. Zresztą trzeba dodać, że państwowy sowiecki kapitalizm jest bardzo swoisty, bo ma też elementy industrialnego feudalizmu. Taki feudalny system może utrzymać się tylko dzięki dyktaturze. Stary feudalizm zniszczony został przez burżuazyjno-rewolucyjną demokrację, nowy feudalizm usunie kolejna rewolucja lub przewrót, która stworzy warunki demokracji. Leninizm, który doprowadził do powstania tego industrialnego feudalizmu, nie jest typem proletariackiej dyktatury, lecz jest półfeudalnym kapitalizmem państwowym, leninizm okaleczył ideę socjalistyczną i doprowadził w praktyce sowieckiej do jej pełnego zaprzeczenia. Leninizm jest zaprzeczeniem, negacją socjalizmu⁷.

Naród i państwo

Wśród licznych problemów nauk społecznych i politycznych Szapował dużo miejsca poświęcał analizie kategorii społecznych, jakie miały związek z tworzeniem zrębów świadomości narodowej ukraińskiej. Należy do nich niewątpliwie jego refleksja na temat kategorii narodu.

Szapował uważał, że naród jest wspólnotą ukształtowaną poprzez czynniki językowe, terytorialne, państwowe. Podstawą są czynniki językowe – to znajdu-

⁵ *Ibidem*, s. 707.

⁶ *Ibidem*, s. 710.

⁷ *Ibidem*, s. 713.

je się niejako u źródeł narodu⁸. U plemion pierwotnych wspólnota językowa idzie w parze ze związkiem krwi. Plemię jest więc wspólnotą rasowo-lingwistyczną. Do tego trzeba też dodać wspólnotę światopoglądową. Plemię więc jest wspólnotą rasowo-lingwistyczno-religijną (bo światopogląd plemienny ma charakter religijny). Wśród współczesnych ludów – stwierdza Szapował – taką wspólnotą typu plemiennego (choć rozproszoną) są Romowie. Już bardziej złożona była sprawa z Żydami, bo choć zachowali oni w zasadzie wspólnotę rasową, także religijną, to nie wszyscy posługiwali się tymi samymi językami.

U wielu ludów występuje jednak wielkie pomieszanie rasowe, językowe, ale pojawia się dążenie do państwowej odrębności. Stąd kumulacja różnych cech ma postać językową (dany język) terytorialną i państwową⁹. Gdy chcemy zrozumieć co to jest naród – stwierdza Szapował – to trzeba przyjrzeć się wokół jakich wartości kumulują się grupy. Gdy są to wartości rasowe, językowe i religijne, to mamy do czynienia z plemieniem, gdy są to wartości językowe, terytorialne i państwowe, to mamy do czynienia z narodem. Można też mówić – dodaje Szapował – o formach przejściowych, np. językowo-rasowo-religijnych czy językowo-religijno-terytorialnych. Wówczas można mówić o narodowości.

A więc, według Szapowąla, między plemieniem i narodem są też formy pośrednie, jak narodowość czy ludowość (w sensie folklorystycznym). Jeszcze niedawno, stwierdzał w końcu lat dwudziestych ubiegłego wieku Szapował, Ukraińcy byli tylko grupą językową i być może profesjonalną (chliboroby). Nie było tu żadnej terytorialnej, państwowej czy religijnej wspólnoty. Jednakże odrodzenie narodowe przekształciło ich w solidarną językowo-terytorialną wspólnotę, która dąży do osiągnięcia także wspólnoty państwowej.

Naród, podkreśla Szapował, jest typową dla naszych czasów wspólnotą. Walka o niepodległość, o wybicie się narodowości na narody wstrząśnie jeszcze całym wschodem Europy i doprowadzi do zmian na mapie¹⁰.

Potrzeba jednak nie tylko niepodległości, ale też zmiany struktury społecznej. Ukraińcy, jak podkreślał Szapował, to naród głównie wiejski. Na wsiach żyje 87% Ukraińców, a miasta w dużym stopniu są nieukraińskie. W miastach na ziemiach ukraińskich panują Rosjanie i Żydzi (Naddnieprze i wschód Ukrainy), Polacy i Żydzi (Galicja i Wołyń), Rumuni i Żydzi (Bukowina), Czesi, Węgrzy i Żydzi (Zakarpacie). Ukraińcy w miastach są zepchnięci na dół drabiny społecznej i są podporządkowani, wyzyskiwani, zniewoleni. Tak więc ukraiński naród nie wyzwoli się tak naprawdę, dopóki nie opanuje miast w całej Ukrainie, bo państwo to przede wszystkim miasta¹¹.

⁸ M. Szapował, *Zahalna sociotohija...*, s. 148.

⁹ *Ibidem*, s. 149.

¹⁰ *Ibidem*, s. 151.

¹¹ *Ibidem*, s. 169.

Szapował, dążąc do niepodległości swego kraju i przygotowując w Czechosłowacji kadry specjalistów, nie był typem szowinisty, jak Doncow, którego ostro krytykował¹². Dostrzegał także możliwość powstania wspólnot międzynarodowych, łączących niepodległe państwa.

Wspólnoty międzynarodowe i ludzkość

Państwa według Szapowała to wielkie wspólnoty zrzeszające ludzi, ale to nie przeszkadza tworzeniu większych wspólnot mających wspólne tradycje i wspólne interesy, np. jakiejś pan-Europie, pan-Ameryki itd.

Może też powstać wspólnota ogólnoludzka. Jednakże warunkiem powstania pokojowych, autentycznych wspólnot jest umożliwienie narodom rozwoju ich kultury i ich państwowości. Na razie państwowe wspólnoty nie zawsze odpowiadają kulturowo-językowym kompleksom, bo wiele narodowości nie stało się jeszcze narodami, jest w stanie zniewolenia. Gdy te narodowości się wyzwolą i staną się wspólnotami państwowymi, to wtedy będzie można mówić o warunkach ich integracji w nadnarodowe wspólnoty. Dzisiaj – stwierdzał Szapował – istnieją tylko słabe zarodki takich wspólnot, jak choćby Liga Narodów. Gdy ludzkość będzie się integrować, to coraz bardziej będzie się wymieniała swymi wartościami materialnymi i duchowymi; w coraz większym stopniu będą też ludzie wymieniali się swoim doświadczeniem¹³. To wszystko prowadzi i będzie prowadziło, według Szapowała, do tworzenia się coraz bogatszych ponadpaństwowych zjednoczeń, które połączą się w jedną ogólnoswiatową wspólnotę narodowych wspólnot. Jednakże przed tym – stwierdza Szapował – będzie miało miejsce szereg katastrof i wsie wyzwolą się spod dyktatury miast, narodowości wyzwolą się spod dyktatury narodów, klasy pracujące wyzwolą się spod dyktatury klas panujących. Dopiero po tej bolesnej i tragicznej wieloczołkowej operacji ludzkość będzie mogła zorganizować się w wielką wspólnotę wspólnot.

Jest wiele warunków realizacji tego celu. Szapował wskazuje między innymi na konieczność zwrócenia uwagi na oświatę i oświecenie. Chodzi o to, aby wszyscy byli czynnymi uczestnikami cywilizacji, jej twórcami czy chociażby nawet świadomymi konsumentami. Ważne jest uczenie ludzi sztuki współżycia z innymi, sztuki budowania wspólnot lokalnych i państwa.

Dzisiaj ludzie wiedzą, że jakiejś profesji trzeba się wyuczyć, aby w niej pracować, ale niezbyt do nich dociera to, że złożona i trudna praca polityczna, państwowa, parlamentarna wymaga nauki, przygotowania i praktyki¹⁴.

¹² Szapował określa książkę D. Doncowa jako jakieś średniowieczne bajdurzenie na temat państwa. Zob. *ibidem*, s. 147.

¹³ *Ibidem*, s. 173.

¹⁴ *Ibidem*, s. 174.

В данной работе автор пробует очертить некоторые мысли Микиты Шаповала (1882–1932) – политического мыслителя и социолога, о критицизме в отношении большевистского тоталитаризма.

Более того, автор представляет очерк мыслей Шаповала о нации, государстве и происхождении международных сообществ. Автор также рассматривает отношения научного плана между Шаповалом и Питуримом Сорокиным.

In this study the author attempted to outline some thoughts of Mykyta Shapoval (1882–1932) – a political thinker and sociologist, about criticism of theory of Bolshevik totalitarianism.

Moreover, the author presented an outline of Shapoval's thoughts about nation, state and origins of international communities. The author also dealt with scientific relations between Shapoval and Pitirim Sorokin.